

Скарачэнні (слоўнікі)

БНТ-10 – Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск дзесяты. Тэрміналогія права. Мінск: Інстытут беларускай культуры, 1926. – 104 с.

БРС-25 – Беларуска-расійскі слоўнік / М. Байкоў, С. Некрашэвіч. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва, 1925. – 356 с.

ГСБМ-14 – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ім. Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1996 – 301 с.

ГСБМ-17 – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ім. Я.Коласа. – Мінск: Беларус. навука, 1998 – 365 с.

ГСБМ-25 – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ім. Я.Коласа. – Мінск: Беларус. навука, 2005. – 428 с.

ГСБМ-26 – Гістарычны слоўнік беларускай мовы ім. Я.Коласа. – Мінск: Беларус. навука, 2006. – 444 с.

ГЭС – Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. – 6-е изд., стереотип. – Москва: Рус.яз. – Медиа, 2004. Т. 1: А – Пантомима. – 623 с.

SEJeP – Brückner Aleksander. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989. – 806 s.

Скарачэнні (крыніцы)

ГПК-30 – Грамадзянскі працэсуальны кодэкс Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі. – Мінск: Выд. НКЮ БССР, 1930.

ГПК-65 – Грамадзянскі працэсуальны кодэкс Беларускай ССР. – Мінск: Беларусь, 1965.

КПК-32 – Крымінальна-працэсуальны кодэкс Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі. – Мінск: Выд. НКЮ БССР, 1932.

КПК-61 – Крымінальна-працэсуальны кодэкс Беларускай ССР. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1961.

Курловіч І. М. (Мінск)

АДЛІЧЭБНІКАВЫЯ ПРЫСЛОЎІ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Прыслоўе як часціна мовы з’яўляецца неаднароднай і стракатай паводле свайго саставу лексіка-граматычнай катэгорыяй, якая ўключае ў сябе складаную сістэму даволі далёкіх адзін ад аднаго тыпаў слоў. Без перабольшвання можна сказаць, што прыслоўе – адна з галоўных сфер узаемадзеяння розных часцін мовы. Вобразна кажучы, у прыслоўі ‘ўпадаюць’ і з іх ‘выцякаюць’ словы ўсіх іншых класаў.

Паводле семантыкі і асаблівасцей словаўтварэння вылучаюцца:

1) прыслоўі прадметна-акалічнасныя, якія суадносяцца з назоўнікамі (зімой, зараз);

2) прыслоўі якасныя або якасна-адносныя, якія суадносяцца з прыметнікамі (па-новаму, часта, укрутую);

3) прыслоўі лічбавыя колькасныя, якія суадносяцца з лічэбнікамі (двойчы, удвая);

4) прыслоўі працэсуальныя, дзейсныя, якія суадносяцца з дзеясловамі (стаўма) [2, с. 202].

Іншыя групы слоў, якія належаць да прыслоўяў, уліваюцца ў адзін з гэтых разрадаў.

Трэба адзначыць, што сярод прыслоўяў адлічэбніковыя ўтварэнні вылучаюцца ў асобны разрад. Гэта з’ява не назіраецца сярод назоўнікаў і дзеясловаў, і толькі ў нейкай ступені сустракаецца сярод прыметнікаў (парадкавыя прыметнікі).

У старабеларускай мове лічэбнікі былі базай для ўтварэння многіх прыслоўяў. Цяпер многія прыслоўі з’яўляюцца застылымі склонавымі формамі саміх лічэбнікаў або ўтвораных ад іх назоўнікаў і прыметнікаў. З прыметнікамі суадносіцца шэраг прыслоўяў на *-о*. Некаторыя прыслоўі ўтварыліся з застылых словазлучэнняў з лічэбнікамі.

У помніках старабеларускага пісьменства мелі хаджэнне прыслоўныя словаформы, якія суадносяцца з вытворнымі прыметнікамі:

Одинако прысл. *Аднолькава*. судьи... ижьбы судили каждого стану особу одинако, хто бы въ которомъ хоружстве имения мель, прекладаючи въ томъ обтяженъе шляхте (АЗР, III, 51, 1554) [1 -- 22, с. 21].

Однаково прысл. 1. *Аднолькава*. вси одностайне однаково тыми словы сознали (АВК, VI, 173, 1599). 2. *Усё роўна, тым не менш, у любым выпадку*. Яким Саковичъ того подданого до присеги не пустиль, поведаячи, ижь дей однаково мне на тотъ светъ ити, не хочу... его души обржати (АВК, XVIII, 162, 1598) [1 -- 22, с. 41].

Двойко прысл. 1. *Дваяка*. Значатся выступки лепшые, а тые двоякос гладят през сповед и скруху (Зб. 261, 121б). 2. *Двойчы, у два разы*. Сына мерзлой признает за первородного и дасть ему з того што мает все двояко (Біблія, 224-225); Адамъ преступивши приказаня, двояко згинуль (Мак., 103) [1 -- 7, с. 297].

Единако прысл. *Аднолькава, у роўнай меры*. О лекарстве сложенного. Также морковная и пастарнаковая дела их единако. толко же пасторнак и морковь дикая сложеніе их ся кого взяти высшняя морковное и покиноути что в нем (Арыст., 413) [1 -- 9, с. 157].

Еднако прысл. і зл. 1. прысл. Тое, што і *единако*. еднако повинни всехъ подданныхъ нашихъ, правомъ и згодою змоцнеными заховати (Апакр., 29б); Лепей завше еднако ниж один пребрат меру (Зб. 261, 102б) [1 -- 9, с. 171].

Единаково прысл. *Усё роўна*. Пакълиже вниидемъ во градъ *единаково* тамъ от гладу поремъ (Скар. ЧЦ, 198). Параўн. *еднаково* ў 1 знач. [1 -- 9, с. 157].

Другая група прыслоўяў на –о суадносіцца са складанымі прыметнікамі з першым кампанентам - лічэбнікам.

У некалькіх прыслоўях выступае форма **едино-**: *единонравно, единомыслне, единомыслено, единомысленно, единолично, единомушно*; іншыя маюць яе варыянт **одно-** са значэннем ‘які належыць да таго ж, такі ж:’ *однолично, одномыслено, одномысльне, одномыслне, одномыслно*. Параўн.:

Единонравно прысл. *Аднадушна*. *всемь...* прилучаемъ совершеннейшому преждезванному братству виленскому и лвовскому, единостно и единомыслно и единонравно правованом жити ведлугъ законенія стго православія благочестія, стое іерусалимское (Дыяр., 154) [1 -- 9, с. 163].

Единомыслно, единомыслне прысл. Тое, што і *единомыслено*. зверхнейшого пастыра нашого, ... отъ всея Церкви... *единомыслне* обраного... за старшого своего маюць (АСД, II, 59, 1635) [1 -- 9, с. 162-163].

Единомыслено, единомысленно прысл. *Згодна, аднадушна, разам*. *Вси цари...* съехалися вкупу абы билися со исусомъ, и с людъми ізраилевыми, *единомыслено* и *единомушно* (Скар. ІН, 19) [1 -- 9, с. 162].

Единолично прысл. *Аднастайна, аднолькава, агульна*. *избранныи* же народ. *разноличны* соут. и *правда* ведется, *межи* сими *единолично*, *народоу* же *достоить*, *имеючи* *праву* вагоу и *меру*. и *правый* *товарь*, *не* *фалшивый* и *правый* *суд* (Арыст., 153). Параўн. *однолично* [1 -- 9, с. 162].

Единомушно прысл. *Аднадушна*. *вси Цари...* съехалися вкупу абы билися со исусомъ, и с людъми и с людъми ізраилевыми, *единомыслено* и *единомушно* (Скар. ІН, 19) Параўн. *единомушно* [1 -- 9, с. 162].

Одномыслено прысл. *Аднадушна*. *мы* *братья* *оукрасившеся* *добрыми* *делы*, *вдномыслено* *срцем* *радуися* *вбрадованна* (Чэцця, 162б). Параўн. *единомыслено, одномысльне* [1 – 22, с. 47].

Однолично прысл. Ні ў якім разе. *Вы* *бы* *однолично* *смутомъ* *никакимъ* *не* *верили* (АЗР, II, 386, 1610) [1 – 22, с. 47].

Одномысльне, одномыслне, одномыслно прысл. Тое, што і *одномыслено*. *вси* *восполокъ* *а* *вдномысльне* *вызнаваемъ* *сами* *на* *себе* *симъ* *нашымъ* *листомъ* (КВС, 563, 1552) [1 – 22, с. 47].

Група прыслоўяў мае ў першай частцы формы лічэбніка *два– або дву-*: *двулично, двакрыть, двакрыть, двакрыть, двакрыть*. Параўн.:

Двулично прысл. *Двудушна*. нехай большай ужо не вшуківаецца двулично ся указуючы нехай любь на правіцу або на левіцу вылучаецца (Дыяр., 167) [1 – 7, с. 298].

Двакrotь, дваkrotь прысл. Двойчы, двухкратна. Писаль до него дваkrotь листы (КСД, 798, 1512); яко Сынъ отъ Отца не дваkrotь, ани триkrotь родится (Пыт., 13-14) Параўн. *двакрать, дваkрать* [1 – 7, с. 275].

Двакрать, дваkрать прысл. Тое, што і *дваkrotь*. Яко се вышей по дваkrotне поменило, зошлый превелебный его милость... смертью зъ сего света зшоль (АВК, IX, 45, 1671) [1 – 7, с. 275].

Для ўтварэння такіх прыслоўяў выкарыстоўваліся асновы, звязаныя з лічбамі 1, 2, але не больш, бо прыметнікі з такімі каранямі пераходзяць у разрад якасных, якія могуць утвараць прыслоўі. Вялікія лічбы надаюць прыметнікам адценне лічбавага значэння, што перашкаджае развіццю якаснага значэння, а значыць і ўтварэнню прыслоўяў [2, с. 203].

Ад прыметнікаў з другім кампанентам *-крать-* (*-кrotь-*) утвараюцца прыслоўі, якія ўваходзяць у разрад лічбавых: *потрикrotь, потрыкrotь, девятькrotь, десятькrotь, двадцатькrotь*. Параўн.:

Потрикrotь, потрыкrotь прысл. 1. *Тройчы, тры разы*. Которие все земли и панство полское сплендровали и по трикrot войска полские прусские и немецкие барзо великие поразили (Хр. Польск., 10); которого Федора Скоблика били и пытали по трыкrotь (АВК, XVIII, 227, 1611). 2. *Утрайне*. Которых личбою потрикrot сто тысячей мужев быт поведают (Стрыйк., 425) [1 – 27, с. 333].

Десятькrotь прысл. *Дзесяцікратна, у дзесяць разоў*. докул засмучаете дшу мою и оуражаете мя словы: се десят кrot соромотите мя чи не стыдитесь докучати мне (Зб. 262, 196 – 20) [1 – 8, с. 69].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваецца словаформа *адзіна* як прысл. да *адзіны* (у значэнні ўзмацняльна-абмежавальнага слова: *‘толькі,’ ‘адно,’ ‘выключна’*). *Адзіна магчымы спосаб*.

Адзіна... Першая састаўная частка слоў, якая адпавядае слову *адзіны* [3, с. 135]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове замацаваліся і ўжываюцца прыслоўі *аднастайна, аднатонна, адначасова, аднадушна, двудушна* і іншыя з першым кампанентам - лічэбнікам.

Як адвэрбілізаваныя склонавыя формы можна разглядаць прыслоўныя словаформы *однова, одново, одновъ, одинова, одиново, одино* *‘аднойчы’* (Параўн. рус. *однажды ‘аднойчы’*).

Однава, одново, одновъ прысл. *Адзін раз*. Однова на людехъ брали по грошу зъ головы отъ присяги (КЗ, 473, 1448); на нделю вднова посполный торгъ бывал на тои оулицы (Валх., 43) [1 -- 22, с. 45].

Одинова, одиново прысл. 1. *Аднойчы*. вдинова бо клялся есми в святебливости моей, и не солгу (Пс. XVI, 91). Параўн. *единова* ў 1 знач. 2. *Адзін раз*. не одиново посылали есмо къ вамъ (АЗР, I, 93, 1480) [1 -- 22, с. 22].

Одино прысл. *аднойчы*. вдино молвих и не втвечаю и оу другое не приложу (Зб. 262, 296) [1 -- 22, с. 22].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове са значэннем ‘*адзін раз*’ ужываюцца прыслоўныя словаформы *адзіна* і *аднойчы*. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы падае **аднойчы** (БРС, КТС) < адной + чы. Параўн. аднова (Нас.) ‘тс’ і рус. адновча [5, с. 88].

У пісьмовых помніках беларускай мовы XIV – XVII стст. сустракаюцца прыслоўі *двойчы, двоечы, двожды, двоижда, двократы, двоицею, двойчасто*, са значэннем ‘*двойчы, двухразова, у два разы*’. Параўн.:

Двойчы прысл. *Двойчы*. Чому мя цяю двоичи пытаешъ (Чэця, 556) [1 – 7, с. 285].

Двоечы прысл. Тое, што і *двойчы*. уваж иж гсдъ исус великимъ плачем и воплем, яко апостоль мовит, двоечы то слово, втче, втче, туюж молитву повторал (Зб. 255, 242) [1 – 7, с. 283].

Двожды прысл. Тое, што і *двойчы*. Паметь ему чинити ...двожды у годъ (АСД, VI, 1-2, 1486) [1 – 7, с. 283].

Двоижда прысл. Тое, што і *двойчы*. Лноу ростеть двоижда оу год (Валх., 706) [1 – 7, с. 283].

Двократы прысл. *Двойчы, двухразова*. коли хочеш разоумети силоу книжноую то и двокроты почитай словеса (Чэця, 2846) [1 – 7, с. 285].

Двойчасто прысл. *Двойчы, двухразова*. а еще и тое обачити треба, яко не просто злодейство пополняютъ, але двоичасто (Будны, 896) [1 – 7, с. 285].

Двоицею прысл. *Двойчы, у два разы*. и речеть есть лиже надобе чего дамъ тебе, и посемъ присоромотить тебе за столомъ своимъ, покуле не выпразнить тя двоицею или троицею (Скар. ІС, 226) [1 – 7, с. 285]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове замацавалася прыслоўе *двойчы* ‘*два разы*’.

У прыслоўі *двойчы* вылучаецца аснова зборнага лічэбніка *двој-* і суфікс *-чы* (параўн. *трој-* + *-чы*). Паходжанне суфікса *-чы* не зусім зразумелае. Па меркаванні П.П. Шубы, *-ы* ў суфіксе ўзыходзіць да канчатка творнага склону (параўн. падобныя па функцыі і па значэнні

прыслоўі *пяццю, шасцю*). П. Шуба лічыць, што суфіксальны элемент *ч* можна збліжаць з *ц* у адлічэбнікавых назоўніках тыпу *тройца* (параўн. старажытнарускія *троица, двоица, седмица*).

Пісьмовыя помнікі беларускай мовы падаюць шэраг прыслоўных словаформ, якія ўтварыліся з формаў вінавальнага склону лічэбнікаў + прыназоўнікі *в(во, ве), у: ведвое, вдвое, удвое, водвое, водвой, втрое*. Параўн.:

Вдвое, удвое прысл. *Удвая*. а за проездъ и за шкоду его предсе маемъ удвое оправити грошъ на грошъ (АВК, XVII, 253, 1541) [1 – 3, с. 285].

Водвое прысл. *Удвая*. Водвое великое имя приимаетъ ннешнии празникъ (Чэцця, 170) [1 – 4, с. 77].

Водвой прысл. Тое, што і *водвое*. Оный позванный водъвой або вотрой на себе мусить стравити, нижли то строить, о што на него жалуеть (КПД, 32, 1538) [1 -- 4, с. 77].

Ведвое прысл. Тое, што і *вдвое*. Третьего дня ведвое покусы и побудки почуль (Зб. 107, 121) [1 -- 3, с. 285].

Втрое прысл. *Утряя*. Глава д... в дружбе и о втрое звитой веръви (Скар, ЕК, 76) [1 – 5, с. 51].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываюцца прыслоўі *ўдвая (удвое), утряя (утрое)* са значэннямі адпаведна ‘*у два разы*’, ‘*у тры разы*.’

Сустракаецца ў помніках старабеларускай мовы прыслоўная словаформа *пополамъ*, утвораная пры дапамозе прыназоўніка *по* + давальны склон мн. л. лічэбніка *пол* – *половина*. Параўн.:

Пополамъ прысл. *Папалам, на роўных долях з кім-н.* достало князю Богдану... князю Дмитрию ловенье рыбъ и боброгонъ зъ княземъ Богданомъ въ Духоровце и индей пополамъ (АВК, XIII, 13, 1508) [1 -- 26, с. 378].

Параўнаем яшчэ старыя *наполь* і *наполы* (з вінавальным склонам адз. і мн. л. лічэбніка *поль*):

Наполь прысл. 1. *Папалам, на дзве роўныя часткі*. при томъ дей бои тому Лукашу Трумповичу косу перебито наполь (АВК, XXI, 46, 1555). 2. *Пароўну*. хто коли свои свіньи оу чіиж гаи на жолудъ оугонит а тот застанеть чіи лес... имаеть во вборону оу нашу оугонить а с нами наполь поделить (Вісл., 376). 3. *На роўных долях з кім-н.* мель дей онъ тую пшеницу со мною наполь сеяти (АВК, XVII, 276, 1541). 4. *Напалам, у сумесі з чым-н.* одинъ добрый человекъ... принесль воскъ свежий на поль зъ огарковымъ (ИЮМ, VIII, 383, 1623) [1 -- 19, с. 205].

Наполы прысл. 1. *Папалам, на дзве прыблізна роўныя часткі, напалавіну*. ветрила карабельная разодрало напоны и оувергло в море

(Чэцця, 91). Параўн. *наполь* у 1 знач. 2. *Пароўну*, у *аднолькавай колькасці*. Маюць они тое імяне отчинное Русивль... *наполы* делити по близкости после дядиное своее Федковое жывота (КЗ, 519, 1494). Параўн. *наполь* у 2 знач. 3. *На роўных долях з кім-н.* онъ тую пшеницу въ него *наполы* сеяти взялъ (АВК, XVII, 276, 1541). Параўн. *наполь* у 2 знач. [1 – 19, с. 206].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываецца прыслоўе *напалавіну* (*на* + форма вінавальнага склону ад *палавіна*), а таксама з паметай размоўнае падае ТСБМ прыслоўі *напалам*, *напалову* і *напалам*. Прыслоўі *напалам*, *напалам*, паводле П.П. Шубы (с. 115), вынік кантамінацыі *напал* і *напалам*, што ўяўляе прыназоўнікавае спалучэнне з формай дав. скл. парнага ліку [6, с. 230].

Напалову – прыслоўі на –у фармальна суадносяцца з канструкцыяй *на* + наз. ж. р. у ф. В. скл. [4, с. 140].

Пісьмовыя помнікі беларускай мовы XIV – XVII стст. зафіксавалі шэраг прыслоўяў адлічэбнікавага паходжання. Адны з іх трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай мове і шырока выкарыстоўваюцца ў паўсядзённым жыцці, іншыя перайшлі ў склад пасіўнай лексікі, а некаторыя наогул выйшлі з ужытку.

Літаратура

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 4, 5, 7, 8, 9, 19, 22, 26, 27. / рэд. А.М. Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984 – 2007.
2. Супрун А.Е. Наречия с корнями числительных / А.Е. Супрун // Учёные записки филологического факультета [Киргизского Государственного университета]. – Фрунзе, 1957. – Вып. IV. – с. 201-213.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / К.К. Атраховіч. – Мінск: Бел. Сав. Энцыклап. імя П. Броўкі, 1977. – Т. 1. – с. 608.
4. Шуба П.П. Прыслоўе ў беларускай мове / П.П. Шуба. - Мінск: Выдавецтва Акадэміі Навук БССР, 1962. – с. 193.
5. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1 / склад.: В.У. Мартынаў [і інш.]; рэд. Цыхун Г.А. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – с. 440.
6. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Вып. 7 / склад.: І.І. Лучыц-Федарэц [і інш.]; рэд. Цыхун Г.А. – Мінск: Бел. навука, 1991. – с. 672.

Муравіцкая А. М. (Мінск)

СТАНАЎЛЕННЕ І ДЫНАМІКА НОРМАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ФІЗІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

(На матэрыяле “слоўніка фізічнае тэрмінолэгіі” (1929) і “слоўніка сучаснай беларускай мовы” (2009))

Станаўленне беларускай фізічнай тэрміналогіі пачалося ў 20-ыя гады ХХ стагоддзя. У 1929 годзе быў выдадзены 21 выпуск серыі